

İsâmüddin el-İsferâyînî’de “Vaz’-Mecaz” İlişkisi -Lafızlar Mecazî Anlamlarına Vaz’ Edilmiş Midir?-

Akın İŞLEME

Dr. Arş. Gör., Ordu Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,

Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı

Dr. Research Assistant, Ordu University Faculty of Theology,

Department of Arabic Language and Rhetoric

Ordu / Türkiye

akinisleme@gmail.com

orcid.org/0000-0002-3775-5787

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi /Research Article

Geliş Tarihi / Received: 8 Temmuz / July 2025

Kabul Tarihi / Accepted: 29 Eylül / September 2025

Yayın Tarihi / Published: 30 Aralık / December 2025

Yayın Sezonu / Pub. Date Season: Aralık / December

Sayı / Issue: 27 **Sayfa /Page:** 226-252

Atıf / Cite as: İşleme, Akın. “İsâmüddin el-İsferâyînî’de “Vaz’-Mecaz” İlişkisi - Lafızlar Mecazî Anlamlarına Vaz’Edilmiş Midir?- [The Waḍ‘– Majāz (Trope) Relationship in Isām al-Dīn al-Isfarāyīnī: Have Words Been Designated for Troped Meanings?]. *Amasya İlahiyat Dergisi-Amasya Theology Journal* 27 (December 2025): 226-252.

<https://doi.org/10.18498/amailad.1737311>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

The Waḍ' – Majāz (Trope) Relationship in Isām al-Dīn al-İsfarāyīnī: Have Words Been Designated for Troped Meanings?

Abstract

Waḍ' (designation) refers to the assignment of a particular meaning to a specific word, and in this respect, it is considered the fundamental principle enabling words to signify their meanings. However, the meanings to which words refer exist at different levels, and the role of waḍ' across these levels varies. In this context, in the terminology of rhetoric (balāgha), the relationship between words and their meanings is explained through categories that represent different levels of meaning, such as literal (ḥaqīqa), trope (majāz), and allusive (kināya) usage. Literal usage (ḥaqīqa) denotes the employment of a word in the primary sense for which it was originally designated, whereas trope (majāz) refers to the use of a word in a meaning related to its primary sense when there exists an indicator (qarīna) preventing its literal interpretation. In this regard, waḍ' plays a direct and decisive role in determining meaning at the level of literal usage, while its effect is indirect in tropes. Indeed, the indication of a troped meaning cannot be explained solely by waḍ'; rather, it requires the presence of indicators that preclude the word's literal sense. According to the generally accepted view in the tradition of linguistic and rhetorical sciences, the relationship between waḍ' and majāz has been conceptualized within this framework. However, the question of the role of waḍ' in words denoting troped meanings has led to renewed debates and has come to be treated as a distinct scholarly issue. Particularly in this matter, the approach of the scholars of uṣūl (principles of jurisprudence) gained momentum with al-Taftāzānī, who, in his works on uṣūl, argued that words expressing troped meanings indicate those meanings through waḍ', even if only via a kind of generic (naw'ī) designation. Subsequently, this topic was addressed in commentaries written on Ījī's *al-Risāla al-Waḍ'īyya*, recognized as the first independent treatise on waḍ', and was examined comprehensively within the framework of general and specific definitions of waḍ'. Ultimately, two opposing views emerged concerning whether waḍ' exists in relation to troped meanings: one, represented by linguists, which denies the existence of waḍ' in tropes; and the other, advocated by scholars of uṣūl, which asserts that waḍ' exists in troped meanings, albeit in the form of naw'ī waḍ'. Among the scholars who present a distinctive and original approach differing from the general assumptions regarding the waḍ'-trope relationship is Isām al-Dīn al-İsfarāyīnī. His position, similar to the uṣūlī perspective, holds that waḍ' plays a role in the indication of troped meanings of words. In his *Sharḥ al-Risāla al-waḍ'īyya*, a commentary on Ījī's

al-Risāla al-waḍ'īyya, Isām al-Dīn addresses this issue within the framework of the general and specific definitions of waḍ' and argues that, based on the general definition, even words used tropically have been designated (waḍ') for their troped meanings. Moreover, Isām al-Dīn did not confine his discussions on the possibility of waḍ' in tropes to this work alone but also evaluated it in his other writings on grammar (naḥw), rhetoric (balāgha), and logic (manṭiq), within the framework of waḍ' definitions. Unlike the uṣulī approach, which attempts to ground troped meanings in naw'ī waḍ', Isām al-Dīn approaches the issue from an alternative perspective, maintaining that the designator (wāḍī) assigns a word not only for its primary (ḥaqīqa) meaning but also for meanings associated with that primary sense. Put more clearly, according to Isām al-Dīn's view, just as the literal meanings of words are established by waḍ', so too are their troped meanings. In this article, following the framework outlined above, the nature of the waḍ'-trope relationship and the divergent scholarly views on this topic are first examined, and subsequently, Isām al-Dīn's approach and views regarding this issue are presented and discussed.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Waḍ', Nev'ī waḍ', Majāz/Trope Meaning, Isām al-Dīn al-Isfarāyīnī, Teftāzānī.

İsāmüddin el-İsferâyînî'de "Vaz'-Mecaz" İlişkisi -Lafızlar Mecazî Anlamlarına Vaz'Edilmiş Midir?-

Öz

Vaz', bir lafzın belirli bir anlama delâlet etmesi için tayin edilmesini ifade eder ve bu yönüyle lafızların anlamlarına delâletini sağlayan temel ilke olarak kabul edilir. Ancak lafızların delâlet ettiği anlamlar farklı seviyelerde olup vaz'ın bu seviyeler üzerindeki rolü değişkenlik göstermektedir. Bu çerçevede, belâgat terminolojisinde lafızların anlamlarına delâleti, hakikat, mecaz ve kinaye gibi farklı düzeyleri ifade eden kategorilerle açıklanmaktadır. Hakikat, lafzın vaz' olunduğu asıl anlamda kullanılmasını ifade eder. Mecaz ise, aslî anlamına delâletini engelleyen bir karinenin varlığı hâlinde lafzın asıl anlamıyla ilişkili başka bir anlama delalet etmesidir. Bu bağlamda hakikat düzeyinde vaz', lafzın anlamını belirlemede doğrudan belirleyici bir role sahipken mecazda bu etki dolaylıdır. Zira mecazî mânaya delâletin gerçekleşmesi yalnızca vaz' ile açıklanamaz; bilakis lafzın asıl anlamına delâletini engelleyen karinelerin varlığı gereklidir. Dil ve belâgat geleneğinde hâkim anlayışa göre vaz' ile mecaz arasındaki ilişki bu çerçevede şekillenmiştir. Ancak lafızların mecazî anlamlara delâletinde vaz'ın rolünün tartışmaya açılması, belâgat, vaz' ve fıkıh usulü

eserlerinde bu konunun müstakil bir mesele olarak ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Özellikle bu meselede usulcû yaklaşımın temsilcisi olarak Teftâzânî'nin (öl. 792/1390), fıkıh usulüne dair yazdığı eserlerde, nev'î vaz' yoluyla da olsa lafzın mecazî anlamına doğrudan vaz' ile delâlet ettiğini ileri sürmesi, tartışmanın ivme kazanmasına neden olmuştur. Daha sonra bu konu, vaz' ilmine dair bilinen ilk müstakil eser olan Adudüddîn el-Îcî'nin (öl. 756/1355) *er-Risâletü'l-vaz'iyye* isimli eseri üzerine yazılan şerhlerde ele alınmış ve vaz'ın genel ve özel tanımları çerçevesinde kapsamlı biçimde incelenmiştir. Nihayetinde lafızların mecazî anlamlarına delâletinde vaz'ın var olup olmadığı hususunda, biri dilcilerin başını çektiği ve mecazda vaz'ın bulunmadığını savunan, diğeri ise usulcülerin temsil ettiği ve mecazda nev'î de olsa vaz'ın var olduğunu ileri süren iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Vaz'-mecaz ilişkisine dair genel kabullerden nispeten farklı ve özgün bir yaklaşım sergileyen isimlerden biri de İsâmüddîn el-İsferâyînî'dir. O, bu konudaki görüşüyle usulcülerin yaklaşımına benzer şekilde lafızların mecazî anlamlarına delâletinde vaz'ın söz konusu olduğunu belirtmektedir. İsâmüddîn, Îcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'iyye*'sine yazdığı *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyye* adlı eserinde vaz'ın genel ve özel tanımları çerçevesinde meseleyi ele almış ve genel tanımın esas alınması hâlinde mecaz ifade eden lafızların da mecazî anlamlarına vaz' edildiğini ileri sürmüştür. İsâmüddîn, mecazda vaz'ın imkânına dair tartışmaları yalnızca bu eserinde ele almakla kalmamış; nahiv, belâgat ve mantık alanındaki diğer eserlerinde de vaz' tanımı çerçevesinde değerlendirmiştir. Mecazı nev'î vaz' ile temellendirmeye çalışan usulcû yaklaşımdan farklı olarak meseleyi alternatif bir perspektiften ele alan İsâmüddîn, vâzı'nın bir lafzı yalnızca asıl anlamı olan mevzû' leh için değil, bu anlamla ilişkili diğer anlamlar için de tayin ettiğini savunmuştur. Daha açık bir ifadeyle İsâmüddîn'in yaklaşımına göre lafızların vaz'î/hakikî anlamları nasıl verili ise mecazî anlamları da verilidir. Bu makalede yukarıda çizilen çerçeve doğrultusunda öncelikle vaz'-mecaz ilişkisinin mahiyeti ve bu ilişkiye dair farklı görüşler ele alınmış, ardından İsâmüddîn'in konuyla ilgili yaklaşımı ve görüşleri aktarılmış ve tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagatı, Mecaz, Vaz', Nev'î vaz', İsâmüddîn el-İsferâyînî, Teftazânî.

Giriş*

Lafızların bir anlama delâlet etmesini mümkün kılan temel ilke vaz' olgusudur. Nitekim herhangi bir lafzın belirli bir anlamı ifade edebilmesi için o lafzın söz konusu anlama delâlet etmek üzere bir irade/vâzî tarafından tayin edilmesi (vaz' edilmesi) gerekmektedir. Bu bağlamda, belagat ve vaz' literatüründe muteber kabul edilen vaz' tanımlarından biri, "تعين اللفظ للدلالة على معنى بنفسه" (lafzın bir mânaya bizzat kendisinin delâlet etmesi için tayin edilmesi) şeklindedir.¹ Ancak bu tanım, dilde kullanılan tüm lafızların delâletini kapsamamakta, bazı delâlet türlerini dışarıda bırakmaktadır. Nitekim içerdiği "بنفسه" (bizzat kendisi) kaydı sebebiyle bu vaz' tanımı yalnızca lafızların hakikî anlamlara delâletini kapsamakta, mecazî anlamlara delâletini ise kapsam dışı bırakmaktadır. Mezkur vaz' tanımının benimsenmesi, lafızların mecazî anlamlara delâlet biçiminin açıklanmasını zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda, vaz'-mecaz ilişkisine dair inceleme ve tartışmalar, lafızların mecazî anlamlara delâletinde vaz'ın farklı tanımları ve buna bağlı olarak üstlendiği rol etrafında şekillenmiştir.² Şayet vaz', yukarıda verilen tanımın aksine "lafzın bizzat

* Bu makale, 2025 yılında tamamlanan "İsâmüddîn el-İsferâyînî'de Vaz' Düşüncesi" başlıklı doktora tezimizde yer alan "Vaz'-Mecaz İlişkisi" bölümünden hareketle, bazı değişiklik ve eklemelerle geliştirilerek hazırlanmıştır.

¹ Ebû Yakub es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ülûm*, thk. Naîm Zerkûr (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 357-358; Akın İşleme, *Ebu'l-Kâsım Ali el-Leyîs es-Semerkindî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 79-80; Zahit Kaplangöz, *Kemaleddin Mes'ud Şirvani'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyyesi ve mir Ebu'l-Beka b. Abdalbaki'nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme) -Tahkikli Metin Kısım-* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 7-8; Muhammed Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî ala'l-vaz'iyye (Hafnâvi hâşiyesi ile birkikte)*, thk. Murî Hasan er-Raşîd (Midyat: Dâru Nuru's-Sabah, 2012), 86; Musa Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 25 (2011), 47.

² Vaz'-mecaz tartışmasının ele alındığı bazı çalışmalar için bk. İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz' İlminin Temel Meseleleri* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2006), 52-53; Abdullah Yıldırım, "Vaz' İlmi", *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*, ed. İsmail Güler (İstanbul: İSAM Yayınları, 2015), 495-501; Abdullah Efendi Mestçizâde, *İhtilafu's-Seyyid ve's-Sa'deddin* (İstanbul: Mektebü'l-Harbiyye es-Sultaniyye Matbaası, 1278), 9-12. Vaz'-mecaz ilişkisini, klasik dilbilim geleneği ile fıkıh usulü bağlamı üzerinden karşılaştırmalı olarak ele alan bir çalışma için bk. Şeyma Yeşilyayla,

kendisi" (بنفسه) kaydı olmaksızın daha geniş bir çerçevede tanımlanmış olsaydı lafızların mecazî anlamlarına delâleti de doğrudan vaz' yoluyla temellendirilebilirdi. Zira nihayetinde lafız, mecazî anlamını da—karineler aracılığıyla olsa dahi—göstermektedir. Ancak bu durumda mecazî, kinâyî ve müşterek anlam düzeylerinin belirlenmesi güçleşirdi. Nitekim vaz' literatüründe özellikle vurgulandığı üzere hakikat ve mecaz ayrımı, müşterek ve gayr-ı müşterek lafızların tespiti, eş anlamlılık ve zıt anlamlılık gibi dilsel olguların belirlenmesinde yukarıda tanımı verilen vaz' temel ölçüt olarak kabul edilmektedir.³

Lafızların hakikî anlamlarına delâletinde yukarıda tanımı verilen muteber vaz' açısından herhangi bir ihtilaf bulunmamaktadır. Örneğin, "aslan" lafzının "yırtıcı hayvan" anlamına delâleti, vaz'ın doğasına uygundur. Nitekim "aslan" lafzı tek başına zikredildiğinde herhangi bir haricî unsura ihtiyaç duymaksızın (bi nefsihi) doğrudan vaz' edildiği anlam olan "yırtıcı hayvan" anlamına delâlet eder. Ancak aynı lafzın "Sınıfta konuşan bir aslan gördüm." gibi bir cümlede "yırtıcı hayvan" anlamı yerine "cesur kişi" anlamına delâlet etmesi, lafızların yalnızca vaz' edildikleri anlamlara değil, bu anlamlarla ilişkili başka anlamlara da delâlet edebileceğini göstermektedir. Bu bağlamda, "aslan" lafzının "cesur kişi" anlamına delâleti doğrudan bir vaz' işleminin sonucu olmayıp; vaz' yoluyla tayin edilen asıl anlamdan hareketle bağlam ve karinelerin devreye girmesiyle ortaya çıkan akli bir delâlet biçimidir.⁴ Bununla birlikte en nihayetinde lafzın mecazî anlamına delâleti de bir tür tayini ifade eder. Ancak söz konusu tayin, bağlam ve karinelere dayandığından muteber vaz' tanımında yer alan "bi nefsihi" kaydı nedeniyle doğrudan bir vaz' işlemi olarak değerlendirilemez.⁵

"Mecazın Vaz'iliği Problemi: Dil ve Fıkıh Usulü Açısından Bir İnceleme", *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 287-303.

³ Akın İşleme, *Ebu'l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik Ve Değerlendirmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 80; el-İsferâyînî İsmâüddîn, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1353), 10; Alak, "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili", 47.

⁴ Eğinli Mehmed Rahmi Efendi, *el-Ucâletü'r-Rahmiyye fî Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye Vaz' İlminin Temel Meseleleri*, thk. Muhammed Salih Sürücü (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024), 126.

⁵ Sekkâkî, *Miftâhu'l-Ullûm*, 358.

Bu noktada, “Lafzın mecazî anlamına delâleti nasıl tahakkuk etmektedir?” sorunsalı gündeme gelmektedir. Buna göre, bir lafzın mecazî anlamına delâlet edebilmesi için öncelikle onun asıl anlamına delâletini engelleyen karinelerin devreye girmesi gerekir.⁶ Bu tür karineler, lafzın asıl anlamına delâletini engelledikleri için “karîne-i mâni’a” olarak adlandırılmaktadır. Bu minvalde örneğin “aslan” lafzının “yırtıcı hayvan” anlamına delâleti, onun aslî yani vaz’î anlamını; belirli bir bağlamda karinelerin devreye girmesiyle aslî anlamının dışındaki “cesur kişi” anlamına delâleti ise mecazî anlamını ifade etmektedir. Bu nedenle belâgat terminolojisinde hakikat, bir lafzın vaz’ olunduğu anlamda kullanılması olarak tanımlanırken; mecaz ise lafzın vaz’ olunduğu aslî anlamına delâletinin bir karine aracılığıyla engellenmesi ve aslî anlamla ilişkili başka bir anlama delâleti olarak açıklanmaktadır.⁷ Dolayısıyla, mecazî delâletin gerçekleşebilmesi için öncelikle lafzın vaz’ yoluyla tayin edilmiş bir aslî/hakikî anlama sahip olması gereklidir. Yani mecazın ortaya çıkışı, ancak lafzın vaz’ olunduğu hakikî anlama delâletini engelleyen karinelerle mümkündür.⁸

Vaz’-mecaz ilişkisinin mahiyetine dair genel kabulün, yukarıda aktarılan çerçevede şekillendiği ifade edilebilir. Ancak bu ilişkinin mahiyetine dair farklı bakış açıları da mevcuttur. Özellikle fıkıh usulcüler, lafızların mecazî anlamlarına delâletinin de vaz’ yoluyla gerçekleştiğini ileri sürmektedirler.⁹ Bu noktada, meseleyi nispeten sistematik bir şekilde ele alarak usul eserlerinde tartışan ve inceleyen

⁶ Klasik belâgat düşüncesinde dolaylı anlatım türlerine (mecaz, istiare, kinaye) zemin teşkil eden temel unsurlardan biri olan *karinenin* mahiyeti ve işlevine dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk. Muhammed Salih Sürücü, “Dolaylamalı Anlatımların Ontolojik Zemini: Karîne ve Alâka”, *İslami İlimler Dergisi* 41 (Kasım 2025), 355-364.

⁷ Muhammed b. Abdurrahman el-Kazvî, *Telhîsu'l-Miftâh* (Pakistan/Karaçi: Mektebetü'l-Büşra, 2010), 98.

⁸ Mecaz terimi, kelime anlamıyla da doğrudan irtibatlıdır. Nitekim bu terim, “aşmak” ve “geçmek” anlamlarına gelen “جاز – يجوز” fiilinden türemiştir. Dolayısıyla mecaz, hakikî anlamı aşan ve onun ötesinde bir anlamı ifade eden bir kavram olarak, ilgili terimin ifade ettiği anlamı karşılamak üzere kullanılmaktadır. Mecazın kelime ve terim anlamı arasındaki ilişkiye dair detaylar için bk. Sa’düddîn et-Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu telhisi miftahi'l-ulum (Belâgat ilimleri : Beyan-Bedi’)*, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020), 2/205-206.

⁹ Fıkıh usulü literatürü çerçevesinde mecazların vaz’iliğini kabul eden âlimler ve görüşlerine dair özet bir değerlendirme için bk. Yeşilyayla, “Mecazın Vaz’iliği Problemi: Dil ve Fıkıh Usulü Açısından Bir İnceleme”, 295-297.

önemli isimlerden biri Teftâzânî (öl. 792/1390) olmuştur.¹⁰ Bu konu, müstakil vaz’ eserlerinde de tartışılmış olup özellikle vaz’ın tanımı çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda, müstakil vaz’ literatürünün ilk eseri kabul edilen İcî’nin *er-Risâletü’l-vaz’iyye*’si üzerine yazdığı şerhte, İsâmüddîn el-İsferâyînî meseleyi farklı bir boyuta taşımış ve mevcut görüşlerden nispeten ayrılarak farklı bir yaklaşım geliştirmiştir. Ayrıca Teftâzânî’nin bu konudaki iddiasını ele alarak değerlendirmiş ve onun açıklamalarını tevîl etme yoluna gitmiştir. Bu makalede öncelikle tartışmanın arka planı ve tarafları ele alınacak, ardından İsâmüddîn’in bu konudaki değerlendirmeleri ortaya konulacak ve nihayetinde onun vaz’-mecaz ilişkisine dair yaklaşımı analiz edilecektir.

1. Vaz’-Mecaz İlişkisinin Arka Planı ve Temel Yaklaşımlar

1.1. Mecaz’ın Vaz’ Olgusu Zemininde Yeniden Düşünülmesi

Vaz’ın “lafzın bizzat kendisinin (بنفسه) bir anlama delâlet etmesi” şeklinde yapılan tanımının, klasik literatürde ilk kez Sekkâkî (öl. 626/1229) tarafından formüle edildiği ifade edilebilir.¹¹ Sekkâkî, *Miftâhu’l-‘ulûm*’da bu tanımı şu şekilde sunar: “بنفسها” الوضع عبارة عن تعيين اللفظة بإزاء معنى (Vaz’, bir lafzın bir anlamın karşısına [herhangi bir karne vb. ihtiyaç duymaksızın] bizzat kendisi [dikkate alınarak] tayin edilmesinden ibarettir.)¹² Bu tanımı, beyân ilmi bölümünde hakikat ve mecaz tartışmasına giriş yapmadan önce sunmuştur. Böylelikle lafızların hakikî ve mecazî anlamları arasındaki ayrımın esas alınacak ölçütün vaz’ olduğunu vurgulamak istemiş olmalıdır. Öte yandan, Sekkâkî, vaz’ kavramının tanımına “bizzat kendisi” (بنفسه) kaydını vurgulayarak mecazı, vaz’ kapsamı dışında tutmak istediğini açıkça ifade eder. Nitekim ona göre bir lafzın belirli bir anlama bir karîne aracılığıyla delâlet etmesi için tayini, vaz’ olarak isimlendirilemez.¹³ Sekkâkî’nin, vaz’-mecaz ilişkisine dair oldukça net

¹⁰ Yıldırım, “Vaz’ İlmi”, 495.

¹¹ Bu tespit, İbrahim Özdemir tarafından dile getirilmiştir. Şu ana kadar bunun aksini ortaya koyacak, Sekkâkî öncesine ait bir vaz’ tanımına rastlanmamıştır. Dolayısıyla, lafzî vaz’ın bu özel formunun, bu şekliyle ilk defa Sekkâkî tarafından yapıldığını kabul etmek durumundayız. İlgili tespit için bk. Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 51.

¹² Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, 357-358.

¹³ Sekkâkî, *Miftâhu’l-Ulûm*, 358.

ifadelerle ortaya koyduğu bu yaklaşım, mecazın vaz' kapsamında değerlendirilemeyeceğine dair iddiaların temel argümanlarından biridir.

Sekkâkî'nin vaz' tanımı, kendisinden sonraki süreçte oluşan vaz' literatüründe genel kabul görmüştür. Bununla birlikte zamanla bu tanıma ilişkin çeşitli yorumlar ve alternatif yaklaşımlar da ortaya çıkmıştır. Özellikle mecaz ifade eden lafızların anlamlarına tayininin doğrudan vaz' yoluyla mı yoksa başka bir unsur aracılığıyla mı gerçekleştiği meselesi, vaz' tanımının kapsamı bağlamında ele alınan temel bir tartışma konusu haline gelmiştir. Bu çerçevede vaz' literatüründeki eserlerde iki aşamalı bir tanım modeli geliştirilmiştir. İlk tanıma göre vaz' "lafzın belirli bir anlama -delâlet etmesi için- tayin edilmesi"ni (تعيين اللفظ للمعنى) ifade ederken ikinci tanıma göre vaz', "lafzın bizzat kendisinin, -herhangi bir aracı unsur olmaksızın- belirli bir anlama -delâlet etmesi için- tayin edilmesidir." (تعيين اللفظ للمعنى بنفسه). Vaz'a ilişkin bu iki tanım arasındaki temel fark, mecazın vaz' kapsamında değerlendirilip değerlendirilemeyeceği meselesidir. Söz konusu vaz' eserlerinde ilk tanım genel, ikinci tanım ise özel olarak değerlendirilmektedir. Genel tanıma göre mecazda vaz'ın varlığından söz edilebilirken muteber kabul edilen özel tanıma göre içerdiği "بنفسه" kaydından ötürü mecazda vaz'ın söz konusu olmadığı özellikle vurgulanmaktadır.¹⁴ Gerek belagat gerekse vaz' eserlerinde lafızların tanım ve taksimlerinde esas alınan özel vaz' tanımına göre mecaz ifade eden lafızlarda vaz'ın doğrudan bir rolü olmadığı açıktır. Zira lafzın mecazî anlamına delâlet etmesi için yalnızca vaz' yeterli olmayıp yukarıda belirtildiği gibi karinelerin varlığı da gereklidir.

1.2. Mecazın Nevî Vaz' ile Vaz' Kapsamına Dahil Edilme Çabası

Mecazın vaz'iliği konusu, klasik fıkıh usulü eserlerinde bir mesele olarak ele alınmaktadır.¹⁵ Hatta bazı usul eserlerinde doğrudan "Mecaz vaz' edilmiş midir?" gibi başlıklar altında bu meseleye yer verildiği

¹⁴ İşleme, Ebu'l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik Ve Değerlendirmesi, 79-80; İsâmüddîn, Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye (Reşid Efendi, 1353), 9; Ali Kuşçu, Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf, thk. Ahmed Afifi (Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 2001), 170.

¹⁵ Mecazın vaz'iliğine temas eden fıkıh usulcülerini ve görüşlerinin özet bir aktarımı için bk. Yeşilyayla, "Mecazın Vaz'iliği Problemi: Dil ve Fıkıh Usulü Açısından Bir İnceleme", 295-297.

görülmektedir.¹⁶ Bazı usulcüler, dildilerden farklı olarak lafızların mecazî anlamlarına da vaz' yoluyla delâlet ettiğini savunmuşlardır.¹⁷ Ancak bu görüşte olanlar çoğunlukla vaz'ın mecazî anlamlar üzerindeki işleyişini yeterince açıklamamış; bu durum, meselenin mahiyetinin daha derinlikli olarak araştırılmasını zorunlu kılmıştır. Bu noktada Teftâzânî'nin *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh* adlı usul eserindeki açıklamaları dikkat çekicidir. Ona göre lafızların mecazî anlamlara delâleti nev'î vaz'¹⁸ yoluyla gerçekleşmektedir. *et-Telvîh*'te bu görüşünü açıklamadan önce ileri süreceği düşünceye teorik bir zemin oluşturmak amacıyla nev'î vaz' kavramına dair bazı ön bilgiler sunar. Teftâzânî'ye göre nev'î vaz'ın iki türü bulunmaktadır. Birinci tür, lafzın müştak, müsenna ve cem' gibi şekilleriyle hakikî anlamlarına delâlet ettiği durumlarda geçerlidir; bu

¹⁶ Bu noktada Alâüddîn es-Semerkandî ve el-Lâmişî'nin eserleri örnek olarak verilebilir. İlgili kısımlar için bk. Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-Semerkandî, *Mîzânü'l-usûl fî netâicu'l-'ukûl*, thk. Muhammed Zeki Abdülber (Katar: Matâbi'u'd-Devha'l-Hadîse, 1984), 382-383; Ebü's-Senâ Mahmûd b. Zeyd el-Lâmişî, *Kitâbun fî usûlü'l-fıkıh*, thk. Abdülmecîd et-Türkî (Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995), 43-44; Yeşilyayla, "Mecazın Vaz'lığı Problemi: Dil ve Fıkıh Usulü Açısından Bir İnceleme", 295.

¹⁷ Asım Cüneyd Köksal, *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 167-168; Yeşilyayla, "Mecazın Vaz'lığı Problemi: Dil ve Fıkıh Usulü Açısından Bir İnceleme", 295.

¹⁸ Vaz' literatüründe, lafızlar anlamlarına delâlet etme biçimine göre nev'î ve şahsî olmak üzere iki temel kategoriye ayrılır. Nev'î vaz', lafzın kalıbı veya formu aracılığıyla genel, küllî bir kural oluşturacak şekilde ortak bir anlama delâlet ettiği durumları ifade ederken; şahsî vaz', lafzın herhangi bir genel kalıp veya kurala bağlı olmaksızın yalnızca kendi özel yapısıyla belirli bir anlama delâlet etmesi şeklinde tanımlanmıştır. Bu çerçevede, Arapçadaki türemiş (müştak) lafızların belirli ortak kalıplar aracılığıyla nev'î vaz' ile vaz' edildiği ve anlamlarını bu yöntemle kazandıkları kabul edilmektedir. İsm-i fâil kalıbı, nev'î vaz'a örnek olarak verilebilir. Sülâsî fiillerin çoğunun ism-i fâil kalıbı "fâ'ilun" (فَاعِلٌ) şeklinde olduğu göz önüne alındığında, bu kalıpta gelen lafızların anlamının bir eylem ve o eylemi gerçekleştiren müphem bir zatı ifade ettiği görülmektedir. Buna karşılık, şahsî vaz'a örnek olarak özel isimler, örneğin "Zeyd" verilebilir. Zira bu tür lafızlar, herhangi bir ortak kalıp veya formdan bağımsız olarak belirli bir anlama delâlet eder; dolayısıyla sahip oldukları kalıpların anlam gösterme sürecinde doğrudan bir etkisi bulunmamaktadır. Şahsî ve nevî vaz'ın detayları için bk. Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 78-83; Yıldırım, "Vaz' İlmi", 487-494.

türde lafızlar, formlarıyla doğrudan hakikî anlamlarını ifade eder.¹⁹ Örneğin, vâzı', "Her *fâilun* (فاعل) kalıbında gelen kelimeyi, bir zâta ve o zâta nispet edilen hadese delâlet etmesi için vaz' ettim." şeklinde bir kural belirler. Böylece Arap dilinde *fâilun* kalıbıyla türetilen lafızların anlamlarına delâleti, bu küllî kaide çerçevesinde gerçekleşir.²⁰ Teftâzânî'nin zikrettiği nev'î vaz'ın ilk türü, sahip olduğu ortak formula anlamına delalet eden müfret lafızların vaz'ını açıklamak üzere kendisinden önce geliştirilmiş klasik nev'î vaz' anlayışını ifade etmektedir.

Ona göre nev'î vaz'ın ikinci türünde ise, lafızların mecazî anlamlarına delâleti nev'î vaz' çerçevesinde gerçekleşmektedir. Nitekim nev'î vaz'ın bu ikinci türüne göre lafızlar mecazî anlamlarına "Asıl anlamına bir karine sebebiyle delâlet edemeyen her lafız, asıl anlamıyla ilişkili başka bir anlama delâlet eder." şeklindeki küllî bir kural vasıtasıyla delâlet etmektedir.²¹ Böylelikle Teftâzânî, mecazın vaz' sistematığı içerisinde açıklanmasını mümkün kılan alternatif bir bakış açısı geliştirmiştir.²² Bu bağlamda "Sınıfta konuşan bir aslan gördüm." cümlesinde "aslan" lafzının mecazî anlamı olan "cesur kişi" anlamına delâletini Teftâzânî açısından açıklamak gerekirse bu sürecin iki aşamadan oluştuğu söylenebilir. İlk aşamada, "aslan" lafzı vaz' edildiği asıl anlamı olan "yırtıcı hayvan"a delâlet eder. İkinci aşamada ise yukarıda zikredilen küllî kaide (nev'î vaz'ın ikinci türü) doğrultusunda lafzın asıl anlamına delâletini engelleyen bir karine devreye girer ve böylece lafız, "cesur kişi" anlamına delâlet etmiş olur.²³

¹⁹ Sa'düddîn et-Teftâzânî, *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*, thk. M. Adnân Dervîş (Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1998), 1/102; Yıldırım, "Vaz' İlmi", 497; Şeyma Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İctihatlara Etkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024), 38.

²⁰ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 80.

²¹ Teftâzânî, *et-Telvîh*, 1/102; Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İctihatlara Etkisi*, 38-39.

²² Mestçizâde, Teftâzânî'nin bu görüşlerini, kendisinden önceki dil ve vaz' âlimlerinden edindiği izlenim olmaksızın dile getirmeyeceğini belirtmektedir. Nitekim Mestçizâde'ye göre Teftâzânî, özellikle dil ve vaz' konularında önceki âlimlerin aktarımlarında güvenilir bir otorite olarak kabul edilmektedir. Bu ifadelerinin ardından Mestçizâde, Teftâzânî'nin görüşlerini detaylandırarak açıklamaya yönelir ve taraflar arasındaki itibar farkını ele alır. İlgili kısım için bk. Mestçizâde, *İhtilafu's-Seyyid ve's-Sa'deddin*, 11-12.

²³ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 497.

Teftâzânî'nin geliştirdiği²⁴ ikinci nev'î vaz' yönteminde vaz'ın özel tanımı değil, lafzın karine yardımıyla dahi olsa belirli bir anlama delâlet edecek şekilde tayin edilmesini esas alan genel tanım dikkate alınmalıdır.²⁵ Zira özel tanımın esas alınması hâlinde "aslan" lafzı, karine olmaksızın doğrudan "cesur kişi" anlamına delâlet edemez; bu anlamı ancak bağlam gereği karineler aracılığıyla kazanır. Aksi takdirde "aslan" lafzı hem hakikî hem de mecazî anlamına eşit derecede delâlet ederdi ki bu da kelimenin eş sesli bir lafız hâline gelmesine yol açardı.

Teftâzânî'nin, lafızların mecazî anlamlara delâletini vaz' ile açıklamak amacıyla ileri sürdüğü bu görüş, Seyyid Şerîf Cürcânî (öl. 816/1413) tarafından kesin bir dille reddedilmiştir. Öyle ki bu konu iki âlim arasında önemli bir ihtilaf meselesi hâline gelmiştir. Nitekim Mestçizâde, Teftâzânî ile Seyyid Şerîf Cürcânî arasındaki ihtilafları bir araya getirdiği *İhtilâfu's-Seyyid ve's-Sa'deddîn* adlı eserinde vaz' ve mecaz tartışmasına da yer vermiş ve bu meselenin iki âlim arasında ele alınan önemli ihtilaflardan biri olduğunu açıkça ifade etmiştir.²⁶ Seyyid Şerîf'e göre lafzın hakikî anlamına delâletinde vaz'ın rolü açıktır, zira vaz' nispeti sayesinde herhangi bir ek kayda/karineye ihtiyaç duyulmaksızın anlam doğrudan ortaya çıkar. Ancak, mecazî ifadelerde durum farklıdır;

²⁴ Teftâzânî, hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı belâgat eseri *Şerhu'l-Miftâh*'ta usulcülerin önde gelen isimlerinin, mecazın nev'î vaz' ile vaz' edildiğine dair görüş birliği içinde olduklarını belirtmektedir. Ona göre, usulcülerin nev'î vaz'dan kastı, mecaza sebebiyet veren ve müsebbibin sebep yerine kullanılması gibi ilişkileri ifade eden türsel (nev'î) alakalardır. İlginçtir ki, Teftâzânî bu eserinde, *et-Telvîh*'te nev'î vaz'a ilişkin aktardığı kendi açıklamalarına temas etmemektedir. Dolayısıyla, Teftâzânî'nin lafızların mecazî anlamlara delâletine ilişkin olarak ileri sürdüğü nev'î vaz' anlayışının mahiyetinin farklılık arz ettiği ve bunu ilk kez kendisinin açıkladığı ifade edilebilir. *Şerhu'l-Miftâh*'taki ilgili kısım için bk. Sa'düddîn et-Teftâzânî, *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*, thk. Acâc Avde Beruşe (Dimaşk: Dârü't-Takva, 2021), 3/183.

²⁵ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 499.

²⁶ Mestçizâde, *İhtilâfu's-Seyyid ve's-Sa'deddîn*, 9. İlk dönem vaz'iyte literatüründe bu konu, Teftâzânî özelinde tartışılmıştır. Meselenin, Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî arasında bir ihtilaf konusu olarak ele alınması ise daha sonraki bir döneme rastlamaktadır. Aslında bu mesele, Teftâzânî'nin genel kabulden farklı bir görüş ortaya koymasıyla gündeme gelmiştir. Ancak konunun doğrudan iki isim arasında bir tartışma olarak değerlendirilip karşı taraf olarak yalnızca Seyyid Şerîf'in konumlandırılması, Mestçizâde tarafından gündeme getirilmiştir. Oysa İsmâüddîn'in şerhi de dahil olmak üzere ilk dönem vaz' şerhlerinde konu yalnızca Teftâzânî üzerinden ele alınmaktadır.

mecazda bir anlamın başka bir anlama delâleti, karine aracılığıyla gerçekleşir.²⁷ Vaz' ise bir anlamın başka bir anlama delâleti değil, bir lafzın bizzat kendisinin belirli bir anlama delâlet etmesi sürecini ifade eder. Dolayısıyla Seyyid Şerîf'e göre mecazda ne şahsî ne de nev'î yöntemle gerçekleşen bir vaz'ın varlığından söz edilebilir.²⁸

Cürcânî'nin bu meseleye yaklaşımı, muhtemelen Sekkâkî'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'da mecazın nasıl gerçekleştiğine dair sunduğu çerçeveye dayanmaktadır. Sekkâkî, lafızların mecazî anlamlarına delâletini, anlamın anlama delâleti çerçevesinde ele almaktadır. Ona göre mecazlarda gerçekleşen lafzın anlama tayin edilmesi vaz' olarak nitelendirilemez, çünkü vaz', lafzın doğrudan bir anlama delâlet etmesi için tayin edilmesini ifade eder. Mecaz ise bir anlamın başka bir anlama, karine aracılığıyla delâlet etmesi olup lafız bu anlamlar arasındaki aktarımı sağlamaktadır.²⁹ Bunu daha açık ifade etmek gerekirse örneğin "aslan" lafzının "yırtıcı hayvan" anlamına delâleti vaz' yoluyla gerçekleşirken aynı lafzın "cesur kişi" anlamına delâleti ise doğrudan lafzın kendisinden değil, "yırtıcı hayvan" anlamından hareketle ve karine yardımıyla meydana gelir. Diğer bir ifadeyle "aslan" lafzının "cesur kişi" anlamına delâlet etmesini sağlayan temel unsur, "yırtıcı hayvan" anlamının ifade

²⁷ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 500-501.

²⁸ Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *el-Hâşiye ale'l-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-ulûm*, thk. Raşid A'radî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 353; Yıldırım, "Vaz' İlmi", 497; Seyyid Şerîf Cürcânî, Sekkâkî'nin *Miftâh* adlı eserini şerh ettiği *el-Misbâh*'ta da bu konuya değinmiştir. Ona göre, vaz'ın muteber kabul edilen tanımından hareketle mecazlarda şahsî veya nev'î bir şekilde vaz'ın söz konusu olmadığını ifade etmektedir. Zira mecazda, lafzın tayininde şahsî ya da mecaz alâkaları gibi küllî bir karinenin dikkate alınması zorunludur. Bununla birlikte mecaz alâkalarının tek başına dikkate alınması, lafzın mecazî anlamına delâlet etmesi için yeterli değildir. Murad edilen mecazî anlama delâletin sağlanabilmesi için ayrıca bir karineye ihtiyaç vardır. Seyyid Şerîf Cürcânî, mecazda gerçekleşen tayini ikinci bir vaz' olarak değerlendirmemekte ve mecazda ikinci bir vaz'ın bulunduğunu savunan kişinin, vaz'ın tanımındaki "بنفسه" (kendi başına) kaydına itibar etmediğini belirtmektedir. Bu durumda böyle bir görüşü benimseyen kişinin, mecaz alâkalarını nev'î olarak değerlendirdiği ve bir önceki hakikî anlam için yapılan vaz'ı esas aldığı anlaşılmaktadır. Böylece bu yaklaşımı benimseyenlere göre, vaz'da ikinci bir vaz'ın varlığı kabul edilmiş olmaktadır. İlgili kısım için bk. Yüksel Çelik, *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh Adlı Eseri'nin Tahkik ve Tahlili* (Edisyon Kritik) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 574.

²⁹ Sekkâkî, *Miftâhu'l-'ulûm*, 357-358; Yıldırım, "Vaz' İlmi", 500.

ettiği "güç" ve "cesaret" gibi özelliklerin "cesur kişi" ile ilişkilendirilmesidir. Nitekim mecazda delâletin gerçekleşebilmesi için karinenin yanı sıra, gerçek anlam ile mecazî anlam arasında bir münasebetin bulunması da gereklidir.

2. İsmâüddîn el-İsferâyînî'nin Vaz'-Mecaz İlişkisine Dair Görüşleri

Vaz'-mecaz ilişkisine dair tartışmanın vaz' literatürüne ilk defa sistematik biçimde girişinin, Ali Kuşçu'nun (öl. 879/1474) *Unkûdü'z-zevâhir* adlı eserinde bu konuya temas etmesiyle gerçekleşmiş olduğu ifade edilebilir.³⁰ Ancak daha önce belirtildiği üzere İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'îyye* adlı eseri üzerine yazılan ilk şerhlerde de vaz'-mecaz ilişkisine değinilmiş; Ebü'l-Kasım es-Semerkandî (öl. 889/1484'ten sonra)³¹ ve Mes'ûd eş-Şirvânî (öl. 905/1500)³² gibi müellifler, meseleyi doğrudan vaz' tanımı üzerinden ele almışlardır. Bu meselenin tartışılmasında özgün yaklaşımıyla öne çıkan isimlerden biri de kuşkusuz vaz' literatürünün önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edilen İsmâüddîn el-İsferâyînî'dir. O, genel kabulün aksine mecazı vaz' kapsamında değerlendirerek vaz'-mecaz ilişkisine farklı bir yorum getirmiştir. Mecazın vaz'iliğine dair görüşleri, vaz'-mecaz ilişkisine temas ettiği farklı eserlerinin satır aralarından takip edilebilmektedir. Ayrıca bu meseleye dair Teftazânî'nin görüşlerini merkeze alarak yaptığı değerlendirme ve yorumlar da dikkat çekicidir. Bu bağlamda, İsmâüddîn'in mecazın

³⁰ Yıldırım, "Vaz' İlmi", 495. Ali Kuşçu, vaz'-mecaz meselesine *Unkûdü'z-zevâhir* adlı sarf eserinin vaz'ı oldukça sistematik olarak ele aldığı ilk bölümünde yer vermektedir. Her ne kadar söz konusu eser doğrudan vaz' ilmine tahsis edilmemiş olsa da oldukça erken bir dönemde kaleme alınmış olması ve ilk bölümünde vaz' olgusuna dair ortaya koyduğu kapsamlı ve sistematik çerçeve dikkate alındığında bu eserin vaz'ı merkeze alan önemli bir kaynak niteliği taşıdığı açıktır. Bu yönüyle *Unkûdü'z-zevâhir*, vaz'-mecaz ilişkisini kapsamlı bir biçimde ele alan ilk vaz' eseri olarak değerlendirilebilir. Ali Kuşçu'nun vaz'-mecaz ilişkisine dair açıklamaları için bk. Ali Kuşçu, *Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf*, 171-172; *Unkûdü'z-zevâhir*'in vaz' ilmi açısından değerlendirildiği bir çalışma için bk. Abdullah Yıldırım, *Vaz İlmi ve Unkûdu'z-Zevâhir/Ali Kuşçu (İnceleme - Değerlendirme)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

³¹ İşleme, *Ebu'l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkandî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik Ve Değerlendirmesi*, 79-80.

³² Kaplangöz, *Kemaleddin Mes'ud Şirvani'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyyesi ve mir Ebu'l-Beka b. Abdülkâfi'nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme) -Tahkikli Metin Kısım-*, 7-8.

vaz'iliği meselesine yaklaşımı iki düzlemde incelenebilir: Birincisi, doğrudan kendi görüş ve yaklaşımları; ikincisi ise Teftâzânî'nin mecazın vaz'iliğine dair farklı sahalarda kaleme aldığı eserlerde ortaya koyduğu görüşlere yönelik değerlendirme ve itirazlarıdır.

2.1. İṣāmüddīn'in Mecazın Vaz'iliğine İlişkin Kendi Görüşleri

İṣāmüddīn, vaz' konusunu ele aldığı birçok eserinde vaz'ın biri genel, diğeri özel olmak üzere iki farklı tanımı bulunduğunu belirtmiştir. Ona göre "lafzın bir anlamı ifade etmek üzere tayin edilmesi" şeklindeki genel vaz' tanımı esas alındığında mecaz da vaz' kapsamında değerlendirilmelidir.³³ Zira karine aracılığıyla da olsa lafız mecazî anlamına vaz' edilmiş kabul edilmektedir. Ancak özel tanım olan "lafzın bizzat kendisinin- herhangi bir karine olmaksızın- anlamına delâlet etmesi için tayin edilmesi" esas alındığında mecazda vaz'ın geçerli olmayacağını vurgulamaktadır. Nitekim o, lafzın mecazî anlamına delâletinin, doğrudan vaz' yoluyla değil, ancak bir karinenin varlığı sayesinde gerçekleşeceğini ifade etmiştir.³⁴

³³ İṣāmüddīn, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (Reşid Efendi, 1353), 8-10; el-İsfarâyînî İṣāmüddīn, *Şerhu'l-İṣām ale'l-Kafiye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2020), 42; el-İsfarâyînî İṣāmüddīn, *el-Atvel şerhu Telhisi Miftahi'l-ulum*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001), 2/228.

³⁴ İṣāmüddīn, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (Reşid Efendi, 1353), 8-9; el-İsfarâyînî İṣāmüddīn, *İṣām ale'l-Câmi (Molla Câmi Hâşiyesi)* (İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1309), 10; İṣāmüddīn, *Şerhu'l-İṣām ale'l-Kafiye*, 42. İṣāmüddīn'in bu açıklaması, kendisinden önce yazılan vaz' şerhlerinde de benzer şekilde yer almaktadır. Nitekim, lafızlar yalnızca hakikî anlamlarını değil, aynı zamanda mecazî anlamlarını da gösterebilmektedir. Genel tanım, lafızların mecazî anlamlarını göstermeleri için tayin edilmesini mümkün kılmaktadır. Bu nedenle, hakikî ve mecazî anlamların vaz' perspektifinden ayrımının yapılabilmesi için vaz'ın özel tanımının belirlenmesi zorunlu hâle gelmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere hem İṣāmüddīn hem de kendisinden önceki vaz' müellifleri, lafızların hakikî, mecazî ve kinayî anlam seviyelerinin tespit ve tasnifinde vaz'ın özel tanımının esas alındığını vurgulamaktadırlar. İṣāmüddīn öncesinde vaz' tanımına bu çerçeveden yaklaşan müellifler arasında Ali Kuşçu, Ebü'l-Kâsım es-Semerkindî (öl. 889/1484'ten sonra) ve Mes'ûd Şirvânî (öl. 905/1500) yer almaktadır. Konuya dair ayrıntılı değerlendirmeler için ilgili müelliflerin eserlerine bk. Ali Kuşçu, *Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf*, 171-172.; İşleme, *Ebu'l-Kâsım Ali el-Leyî es-Semerkindî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik Ve Değerlendirmesi*, 79-80; Kaplangöz, *Kemaleddin Mes'ud Şirvani'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyyesi ve mir Ebu'l-Beka b. Abdulkaki'nin Hâşiyesi (Tahkik ve İnceleme) -Tahkikli Metin Kısımı-*, 7-8.

İsâmüddîn, vaz'ın genel tanımı çerçevesinde mecazda vaz'ın nasıl gerçekleştiğine dair vaz' eseri olan *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'iyye'*de doğrudan bir açıklama sunmamaktadır. Ancak, farklı alanlardaki eserlerinde yaptığı değerlendirmeler ışığında onun bu görüşünü şu şekilde açıklamak mümkündür: Dilin kurucusu (vâzı'), lafzı nasıl aslî anlamına tayin etmişse bu aslî anlamla bağlantılı mecazî anlamlara da vaz' etmiştir. Ancak lafzın mecazî anlamına vaz'ı, onun aslî anlamına (mevzu leh) tabi olması bakımından, aslî anlama vaz' edildikten sonra gerçekleşen ikincil bir vaz' olarak değerlendirilmelidir.³⁵ Nitekim İsâmüddîn'e göre vâzı', bir lafzı yalnızca vaz' edildiği aslî anlamı olan mevzu' leh için değil, aynı zamanda onunla ilişkili anlamlara da tayin etmiştir.³⁶ Yani lafızların vaz' yoluyla delâlet ettiği aslî anlamlar nasıl belirlenmişse muhtemel mecazî anlamları da aynı şekilde belirlenmiştir. Ancak mecazî anlamlara delâletin gerçekleşebilmesi, mutlaka karinelerin varlığına bağlıdır. Aksi takdirde lafzın kullanımında hangi anlamın kastedildiğine dair ciddi belirsizlikler ve anlam karmaşaları ortaya çıkacaktır.³⁷

İsâmüddîn'in lafızların mevzû leh ile ilişkili diğer anlamlara da tayin edildiğini, yani mecazın vaz'iliğini savunduğunu beyan eden bu yaklaşımı, onun mecaz tanımına da yansımıştır. Nitekim o mecazı, klasik belâgat teorisinde yerleşik olan "vaz' olduğu anlamın dışında kullanılan lafız" şeklindeki genel tanıma³⁸ farklı ek kayıtlar ekleyerek şu

³⁵ el-İsferâyînî İsâmüddîn, *Hâşiye-i İsâm ala't-Tasavvurât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim efendi, 544), 128.

³⁶ el-İsferâyînî İsâmüddîn, *Şerhu'l-Ferîd*, thk. Nuri Yasin Hüseyin (Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1985), 188; İsâmüddîn, *Şerhu'l-İsâm ale'l-Kafiye*, 42.

³⁷ İsâmüddîn, *Şerhu'l-Ferîd*, 188.

³⁸ Burada verilen mecaz tanımı hem Sekkâkî hem de Kazvînî'nin ortaya koyduğu ve belâgat literatüründe genel kabul gören tanımların kısa ve öz bir biçimde sunulmuş halidir. Bununla birlikte adı geçen müellifler, mecazı tanımlarken bu temel tanıma bazı kayıtlar da eklemişlerdir. Ancak bu ilave kayıtlar, doğrudan mecazın vaz'iliği meselesine değil; lafzın, hakikî anlamı dışında bir anlamda kullanılması ve bu kullanımda, hakikî anlama delâleti engelleyen bir karinenin bulunması gerektiği yönündeki vurgulara ilişkindir. Mezkûr tanımların, ilgili kayıtlarla birlikte asılları şu şekildedir: Sekkâkî'nin tanımı: "الحجاز فهو الكلمة المستعملة في غير ما هي موضوعة له بالتحقيق استعمالاً في الغير بالنسبة إلى نوع حقيقتها مع قرينة مانعة عن إرادة معناها في ذلك النوع" (Mecaz, hakikatin çeşidine nispetle hakikî olarak vaz' olduğu mânasının dışında kullanılan ve bağlı olduğu hakikat çeşidindeki mânasının anlaşılmasına engel bir karinenin olduğu kelimeye denilmektedir.) İlgili tanım ve çeviri için bk. Ebû Yakub es-Sekkâkî, *Miftâhu'l-ulûm: belâgat*, thk. Zekeriya Çelik, çev. Zekeriya Çelik (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2017), 411-

şekilde tanımlamaktadır: “هو اللفظ المستعمل في غير ما وضع له لمناسبة بينه وبين الموضوع له بقرينة” (Mecaz, lafzın vaz' edildiği asıl anlam (mevzû leh) dışında, asıl anlam ile arasında bir münasebet bulunan başka bir anlamda, asıl anlamının kastedilmesini engelleyen bir karinenin varlığı sebebiyle kullanılmasıdır.)³⁹

2.2. İśāmüddīn'in Teftâzânî'nin Mecazın Vaz'iliğine Dair Görüşlerine Yönelik Değerlendirmeleri

İśāmüddīn, vaz'-mecaz tartışmasını ele alırken özellikle Teftâzânî ile doğrudan bir diyalog içindedir. *el-Atvel* adlı eserinde birçok meselede olduğu gibi vaz'-mecaz konusunda da Teftâzânî'nin görüşlerini merkeze alarak değerlendirmelerde bulunmaktadır.⁴⁰ Teftâzânî, belâgat sahasındaki *el-Mutavvel* ve *Muhtasarü'l-Me'ânî* adlı eserlerinde, vaz'ın özel tanımını esas alarak lafızların mecazî anlamlara delâletinin vaz'a dayanmadığını ifade etmektedir.⁴¹ Teftâzânî'nin bu yaklaşımı, Sekkâkî'nin özel vaz' tanımına (الوضع عبارة عن تعيين اللفظة بإزاء معنى بنفسها) eklediği “بنفسها” (bizzat kendisi/müstakil olarak) kaydına dayanmaktadır. Nitekim lafızlar mecazî anlamlarına müstakil olarak değil, ancak bir karine vasıtasıyla delâlet etmektedir. İśāmüddīn, Teftâzânî'nin bu görüşünü

412.; Kazvî'nin tanımı: “الجاز فهو الكلمة المستعملة في غير ما وضعت له في اصطلاح التخاطب على وجه يصح مع” “قرينة عدم إرادته” (Mecaz, mevzu lehi olan mânânın murat edilmediğine dair bir karinenin varlığıyla: beraber, konuşmanın gerçekleştiği terminolojide kendisi için vazolunduğu mânânın/ mevzu lehinin dışında sahih bir şekilde kullanılan kelime olmaktadır.) İlgili tanım ve çeviri için bk. Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu telhisi Miftahi'l-ulum (Belâgat ilimleri : Beyan-Bedi')*, 2/188.

³⁹ İśāmüddīn, *Şerhu'l-İśām ale'l-Kafiye*, 35.

⁴⁰ İśāmüddīn'in *el-Atvel* adlı eseri, Kazvî'nin meşhur *et-Telhis*'ine yazılmış önemli şerhlerden biri olarak kabul edilmektedir. Bu eser, genel kanaate göre, Teftâzânî'nin aynı metin üzerine kaleme aldığı *el-Mutavvel*'e bir karşılık olarak yazılmıştır. Nitekim İśāmüddīn'in mezkur eserinde Teftâzânî'ye yönelik sıkça eleştiriler yönelttiği görülmektedir. Bununla birlikte *el-Atvel*'in en önemli kaynaklarından biri de bizzat *el-Mutavvel*'dir. İlgili değerlendirme için bk. İsmail Durmuş, “İsfarâiyînî, İśāmüddīn”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/516; Nihat Tarı, *İśāmüddīn el-İsfarâiyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 49-50.

⁴¹ Sa'düddīn et-Teftâzânî, *el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-ulûm*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2013), 568; Sa'düddīn et-Teftâzânî, *Şehu's-Sa'd: Muhtasarü'l-meânî*, thk. Abdülhamid Muhammed Muhyiddin - Râdiyü's-Şimerî Salih (Kuveyt: Dâru'z-Zâhiriyye li'n-Neşri ve't-Tevzî, 2019), 4/100.

zorlama bir yorum olarak değerlendirmektedir.⁴² O, Teftâzânî’den farklı olarak, Sekkâkî’nin vaz’ tanımına “بنفسها” kaydını eklemesindeki amacın mecazı vaz’ tanımının değil, hakikat tanımının dışına çıkarmak olduğunu ileri sürmektedir.⁴³ Yani İsâmüddîn’e göre “بنفسها” kaydı, mecazı vaz’ edilmiş olmaktan çıkarmamakta; bilakis onu hakikat olmaktan çıkarmaktadır.

İsâmüddîn’in bu yorumu, onun mecazın vaz’ edilmiş olduğuna dair düşüncesinin temel dayanaklarından birini oluşturmaktadır. Nitekim İsâmüddîn, vaz’ tanımında geçen “بنفسها” kaydının mecazı vaz’ kapsamından çıkarmayıp yalnızca hakikat tanımının dışına ittiğini; dolayısıyla meselenin istimâl (kullanım) ile ilgili olduğunu ifade etmek istemiştir. Bu şekilde kabul edildiğinde, İsâmüddîn’e göre vaz’ın özel tanımı dahi mecazın vaz’ edilmiş olduğu görüşüyle çelişmemektedir. Bu düşüncesine paralel olarak, İsâmüddîn, *el-Atvel*’inde, lafzın mecazî anlamına yalnızca karine aracılığıyla delâlet edebileceği yönündeki yaygın görüşe itiraz etmektedir. Ona göre, bir lafzın vaz’ olunduğu asıl anlamı ile bu anlamın parçasına (tazammun) ve lâzımına (iltizam) delâleti birbirinden bağımsız değildir.⁴⁴ Dolayısıyla tazammun ve iltizam gibi mecazî delâletler asıl anlamla doğrudan bağlantılıdır. Bu sebeple, vaz’ ile belirlenen asli anlamdan türeyen anlamlara delaleti tamamen vaz’ın dışında görmek doğru değildir.

İsâmüddîn, vaz’-mecaz ilişkisine dair kendi görüşlerini ortaya koyarken Teftâzânî’nin bu konudaki farklı yaklaşımlarını da eleştirel bir perspektifle değerlendirmiştir. Bu doğrultuda, Teftâzânî’nin çeşitli eserlerinde meseleyi nasıl ele aldığını analiz etmiş ve ilgili eserleri zikrederek görüşleri arasındaki tutarlılığı tartışmıştır. İsâmüddîn’in bu değerlendirmelerinin sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için, Teftâzânî’nin konuya temas ettiği eserlerinin yazım tarihleri ve ait oldukları disiplinler burada sunulacaktır. 722/1322 yılında doğan Teftâzânî, bir belagat eseri olan *el-Mutavvel fî şerhi Telhîsi’l-Miftâh*’ı 748/1347 yılında yazmıştır.⁴⁵ Aynı metin üzerine kaleme aldığı ve *el-Mutavvel*’in muhtasarı kabul edilen

⁴² İsâmüddîn, *el-Atvel şerhu Telhîsi Miftahi’l-ulum*, 2/228.

⁴³ İsâmüddîn, *el-Atvel şerhu Telhîsi Miftahi’l-ulum*, 2/228.

⁴⁴ İsâmüddîn, *el-Atvel şerhu Telhîsi Miftahi’l-ulum*, 2/228.

⁴⁵ Teftâzânî, *el-Mutavvel Şerhu Telhîsi Miftahi’l-ulum* (Belagat İlimleri : Beyan-Bedi’), 2/567; H. Murat Kumbasar, “Teftâzânî(H.722-792/M.1322-1390)’nin Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 153.

Muhtasaru'l-meânî' yi ise 756/1355'te tamamlamıştır.⁴⁶ Yukarıda belirtildiği üzere, Teftazânî bu iki eserinde de mecazın anlamına karine yoluyla delâlet ettiğini ve dolayısıyla vaz'ın doğrudan mecazda bir rolü olmadığını ifade etmiştir.

Teftâzânî, 758/1356 yılında tamamladığı⁴⁷ fıkıh usulü eseri *et-Telvîh* adlı eserinde ise mezkur belagat eserlerindeki görüşlerinden farklı olarak mecazda –nev'î de olsa– vaz'ın varlığını savunmuştur. Teftazânî'nin fıkıh usulü alanında yazdığı bir diğer eseri ise İbn Hâcib'in *Muhtasaru'l-münteha* adlı eserine İcî'nin yazdığı şerhe kaleme aldığı haşiyedir ve bu eseri 770/1368 yılında tamamlamıştır.⁴⁸ Teftazânî, mecaz-vaz' ilişkisine değindiği bu eserinde konuyu vaz'ın tanımı üzerinden ele almaktadır. Buna göre, eğer vaz'ın tanımında sadece şahsî vaz' yöntemiyle vaz' olunan lafızlar kastedilirse, anlamlarına formu/kalıbı yoluyla delâlet eden ism-i fail, tesniye ve cem' gibi lafız türleri tanımın dışında kalacaktır. Teftazânî bunu bir problem olarak görmektedir. Bu nedenle tanımın, anlamlarına formu yoluyla delâlet eden lafızları içerecek şekilde genişletilmesi gerektiğini öne sürmektedir; zira ona göre hakikî anlamlara delâlet eden bu kelimeler vaz' tanımı dışında bırakılırsa tanım eksik kalacaktır. Bu durumda anlamına nev'î vaz' yoluyla delâlet eden mecaz da vaz'ın tanımı kapsamına girmiş olacaktır. Teftâzânî, bu konuyu usul alanında yazdığı bir önceki eseri *et-Telvîh*'te yanıtladığını ifade eder.⁴⁹ Burada cevaptan kastettiği, mecazın vaz' edildiğine dair geliştirdiği nev'î vaz'ın ikinci türüdür. Teftazânî'nin vaz'-mecaz ilişkisine açıkça değindiği bir diğer eseri ise bir belagat eseri olan *Şerhu'l-Miftah*'tır. 789/1387 yılında tamamladığı bu eser, hayatının sonlarına doğru kaleme aldığı ve belagat alanında yazdığı son eserdir.⁵⁰

İsâmüddîn, vaz' eseri olan *Şerhu'r-Risaleti'l-vaz'iiye*'de, Teftazânî'nin mecazın vazîliğine dair görüşlerini yukarıda aktarılan eserleri bağlamında değerlendirmiştir. Buna göre Teftâzânî, *el-Mutavvel*'de vaz'ın özel tanımını esas alarak mecazda vaz'ın

⁴⁶ Şükrü Özen, "Teftâzânî", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/307; Kumbasar, "Teftâzânî(H.722-792/M.1322-1390)'nin Eserleri", 154.

⁴⁷ Özen, "Teftâzânî", 40/305.

⁴⁸ Özen, "Teftâzânî", 40/306.

⁴⁹ Adudüddîn el-Îcî, *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ (Teftâzânî ve Seyyid Şerif Cürcânî haşiyesi ile birlikte)*, thk. Muhammed Hasan İsmail (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmîyye, 2004), 1/507.

⁵⁰ Özen, "Teftâzânî", 40/307.

bulunmadığını, zira mecazî anlamın ancak karine aracılığıyla anlaşılabilceğini belirtmektedir.⁵¹ Ancak, İsâmüddîn, Teftâzânî'nin usul eseri olan *et-Telvîh*'te "önemli bir faide" şeklinde not düşerek mecazda vaz'ın varlığını ispata giriştiğini; buna karşın belâgat eseri olan *Şerhu'l-Miftâh*'ta bu görüşü reddettiğini belirtmiştir. Zira Teftâzânî, *Şerhu'l-Miftâh*'ta vaz'- mecaz meselesine vaz'ın özel ve genel tanımları üzerinden yaklaşmaktadır. Onun ifadesine göre usulcüler, mecazı meydana getiren alâkaları nev'/tür olarak kabul ettikleri için mecazî ifadelerin de vaz' yoluyla belirlendiği konusunda ittifak hâlinde idirler.⁵² Ancak, aynı eserde bu açıklamayı takip eden satırlarda, vaz'ın özel tanımına dayanarak lafzın mecazî anlamına vaz' yoluyla tayin edildiğini ileri süren muteber bir görüşün, gerek dil gerek belâgat otoritelerinden nakledilmediğini özellikle vurgulamaktadır.⁵³ İsâmüddîn, Teftâzânî'nin *et-Telvîh*'te mecazda vaz'ın varlığını kabul edip *Şerhu'l-Miftâh*'ta ise bunu reddetmesinin bir çelişki olarak yorumlanmaması gerektiğini savunur. Bu doğrultuda, Teftâzânî'nin mecazda vaz'ın varlığına dair görüşlerindeki farklılığın, konunun -belâgat ve usul gibi- farklı alanlarda ele alınmasından kaynaklandığını ifade eder.⁵⁴ Dolayısıyla, İsâmüddîn'e göre vaz'-mecaz ilişkisine dair belâgatçilerin yaklaşımı ile usûlcülerin yaklaşımı birbirinden farklıdır.

Vaz' ve mecaz ilişkisi konusunda, belâgatçiler ile usulcüler arasındaki ayrışmanın temel nedeninin ne olduğu da önemli bir sorudur. Bu noktada, İsâmüddîn'in *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* adlı eserine haşiye yazan Kethüdâzâde İsmet Mehmed Efendi (öl. 1160/1747), İsâmüddîn'in, Teftâzânî'nin vaz'-mecaz meselesine ilişkin birbiriyle çelişkili görünen değerlendirmelerini, konunun iki farklı ilim sahasında ele alınmasıyla açıkladığı görüşüne dayanarak dikkate değer bir izah sunmaktadır. Kethüdâzâde'ye göre, usulcüler, lafızları daha çok anlam ve hüküm bağlamında ele almakta ve hakikî, mecazî ve kinayeli anlamlar arasındaki ilişkiyi güçlendirmek amacıyla, mecazî ve kinayeli anlamlarda da vaz' kaydının bulunmasını gerekli görmektedirler. Belâgatçiler ise lafızları

⁵¹ İsâmüddîn, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (Reşid Efendi, 1353), 8-9.

⁵² Teftâzânî, *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*, 3/183.

⁵³ Teftâzânî, *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*, 3/184.

⁵⁴ İsâmüddîn, *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye* (Reşid Efendi, 1353), 9-10.

delâlet ekseninde ele almakta ve lafızların hakikî, mecazî ve kinayeli anlam düzeylerine odaklanmaktadırlar.⁵⁵

Sonuç ve Değerlendirme

Sekkâkî vaz' kavramını, bir lafzın belirli bir anlama herhangi bir karine vb. ihtiyaç duymaksızın bizzat kendisinin itibara alınarak delâlet etmesi için tayin edilmesi şeklinde -tespit edilebildiği kadarıyla- ilk kez tanımlayan isimdir. O, mezkur tanıma mecazı vaz' kapsamının dışında bırakmak için eklediğini belirtir. Ona göre, lafzın mecazî anlamına delâleti, vaz' olarak nitelendirilemez; zira vaz', lafzın herhangi bir vasıtaya ihtiyaç duymaksızın doğrudan bir anlama delâlet etmesini ifade eder. Dolayısıyla, bir lafzın anlamına doğrudan delâlet etmesi hakikati, bir karineye bağlı olarak delâlet etmesi ise mecazı ifade eder. Kanaatimize göre bu yaklaşımla birlikte, belâgat geleneğinde hakikat-mecaz ilişkisi, Sekkâkî'nin vaz' tanımına kazandırdığı yeni boyut sayesinde, vaz'-mecaz ilişkisi ekseninde daha temel bir düzeyde ele alınmaya başlanmıştır. Ancak Sekkâkî'den önce, fıkıh usulcileri tarafından vaz'-mecaz ilişkisine değinilmiş ve mecazların vaz'a konu olup olmayacağı meselesi tartışılmıştır. Bu bağlamda bazı usulcüler, lafızların mecazî anlamlara delâletinin vaz' yoluyla gerçekleştiğini ileri sürmüşlerdir. Bununla birlikte, söz konusu vaz'ın nasıl gerçekleştiği ve mahiyetine ilişkin ayrıntılı açıklamalara çoğu zaman yer verilmediği görülmektedir. Bu noktada bize göre, usul eserlerinde, özellikle *et-Telvîh*'te, mecazda vaz'ın varlığına dair usulcülerin iddiasını nev'î vaz' yöntemiyle teorik bir zeminde temellendirmeye çalışmıştır. Teftâzânî'nin bu yaklaşımının, vaz' literatüründe de karşılık bulduğu görülmektedir. Nitekim özellikle geç

⁵⁵ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 52; Mehmet İsmet Efendi Kethüdâzâde Hacı Çelebi, *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vaz'ıyye* (Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 4895), 40; İbrahim Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık* adlı eserinde ilgili haşiyenin sahibini "İsmetullah" olarak zikretmiştir. Ancak araştırmalarımız neticesinde, söz konusu haşiyenin sahibinin asıl adının Kethüdâzâde Hacı Çelebi Mehmed İsmet Efendi olduğu tespit edilmiştir. Müellifin hayatı hakkında bilgi için bk. Salim Aydıöz, "İsmet Mehmed Efendi (öl. 1747) Ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 15 (Mart 2009), 223-264; İsa Uğurlu, "18. Yüzyılda Şahsi Bir Kütüphanenin İnşası ve Dağılışı: Mehmed İsmet Efendi Kütüphanesi Örneği", *İslam Tetkikleri Dergisi- Journal of Islamic Review* 14/2 (Eylül 2024), 533-534.

dönem vaz' eserlerinde, lafızların mecazî anlamlara delâletinin nev'î vaz' yoluyla gerçekleştiği ifade edilmektedir.⁵⁶

Belagatçı bakış açısından farklı olarak lafızların nihayetinde karine ile de olsa mecazî anlamını göstermesi usulcülere göre mecazı vaz' kapsamına dahil etmeye imkan verir. Nitekim vaz'ın "بنفسه" kaydı olmaksızın "bir lafzın bir anlama delâlet etmesi için tayin edilmesi" şeklinde genel bir tanımı da mevcuttur. Dolayısıyla lafızlar mecazî anlamlarına karine ile de olsa delâlet edecek şekilde tayin edilmiştir. Ancak vaz'ın بنفسه kaydı ile yapılan özel tanımı esas alınırsa mecazı vaz' kapsamında değerlendirmek haliyle mümkün değildir. Nihai kertede usulcüler açısından bu mesele, vaz'ın genel ve özel olarak yapılan iki ayrı tanımından doğan ve esasen lafzî nitelik taşıyan bir tartışma olarak değerlendirilebilir.⁵⁷ Ancak Seyyid Şerif'in mecazlarda ne şahsi ne de nevî vaz'ın bulunmadığını ifade etmesi önemlidir. Nitekim daha önce belirtildiği üzere belagatçı kabule göre lafızların mecazî anlamlarına delâletinde vaz' söz konusu değildir, bilakis lafzın delâlet ettiği hakikî anlamdan çıkarılan mecazî anlama delaelt söz konusudur. Yani mecazda söz konusu delâlet vaz'î değil aklîdir.⁵⁸ Dolayısıyla herhangi bir şekilde vaz'ın ne genel ne de özel tanımı gereği mecazda vaz'dan söz edilemez.

Bu bağlamda görüleceği üzere, lafızların mecazî anlamlara vaz'ı konusunda usulcüler ile belâgatçilerin farklı bakış açılarına sahip oldukları açıktır. Belâgatçı yaklaşımın bu konudaki tutumunun ise, usulcülerden farklı olarak, vaz' tanımından kaynaklanan lafzî bir ihtilaftan ziyade, daha derin bir itibar farkına dayandığı anlaşılmaktadır.⁵⁹ Mecazın vazîliği meselesinde belagatçı ve usulcü yaklaşımın farkı her iki sahada da kalem oynatan Teftâzânî'nin eserlerinde daha net olarak görülmektedir. Nitekim o, belagat alanındaki eseri *Şerhu'l-miftâh*'ta lafzın mecazî anlamına nispetle vaz' edilmediği açık bir şekilde belirtmiştir.⁶⁰ Buna karşın, fıkıh usulüne dair eseri *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*'te, nev'î vaz' yöntemiyle de olsa mecazda vaz'ın varlığını ispat etmeye

⁵⁶ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 81.;

⁵⁷ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık*, 52; Eğinli Mehmed Rahmi Efendi, *el-Ucâletü'r-Rahmiyye fî Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye*, 126.

⁵⁸ Eğinli Mehmed Rahmi Efendi, *el-Ucâletü'r-Rahmiyye fî Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye*, 126.

⁵⁹ Özdemir, *İslam Düşüncesinde Dil Ve Varlık*, 52; Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı velâtihtatlara Etkisi*, 59-60.

⁶⁰ Teftâzânî, *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*, 3/183.

çalışmıştır. İsmâüddîn'in de isabetle tespit ettiği gibi, Teftâzânî'nin aynı konunun farklı iki disiplinde farklı şekillerde ele alınması, bir çelişki değil, disiplinler arası yöntem farklılığının doğal bir yansımasıdır.⁶¹ Aksi takdirde, Teftâzânî'nin vaz'-mecaz ilişkisine dair çelişkili iki görüş benimsediği sonucuna varmak gerekecektir.

İsmâüddîn, bu meseleye yalnızca vaz'ı merkeze alan eserinde değil; belâgat, nahiv ve mantık gibi farklı disiplinlerde kaleme aldığı çalışmalarında da çeşitli yönleriyle temas etmiştir. Ona göre, lafızlar nasıl hakikî anlamlarına vaz' edilmişse, hakikî anlamlarıyla ilişkili muhtemel mecazî anlamlarına da vaz' edilmiştir. Bu yönüyle, makalenin başlığında yer alan “Lafızlar mecazî anlamlarına vaz' edilmiş midir?” sorusuna İsmâüddîn el-İsferâyînî'nin verdiği cevap, makalede ortaya konan çerçeve doğrultusunda olumludur. Bu yaklaşım, onun lafızların yalnızca hakikî anlamlarını değil, aynı zamanda muhtemel mecazî anlamlarını da verili kabul ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Böylece İsmâüddîn'e göre, lafızların hakikî anlamlarına delâleti nasıl vaz'a dayalı olarak açıklanabiliyorsa, mecazî anlamlarına delâleti de —mahiyet farklılıkları bulunsa da— aynı şekilde vaz' esasına dayanılarak izah edilebilir. Fakat hakikat ve mecaz ayrımı, lafzın kullanımına (istimâline), yani bağlamın belirleyiciliğine bağlı olarak taayyün eden anlam düzeyleridir. Bir başka ifadeyle her iki anlam düzeyi de önceden belirlenmiş (verili) olmakla birlikte, lafzın hangi anlamda kullanıldığını tayin eden temel unsur, bağlamda yer alan karineler olmaktadır.

İsmâüddîn'in, lafızların hem hakikî hem de mecazî anlamlarının önceden belirlenmiş olduğuna dair yaklaşımı, dili bireysel ve keyfî kullanıma açık bir alan olmaktan çıkaran bir yön taşımaktadır. Daha açık bir ifadeyle, örneğin “aslan” lafzının mecazî anlamı olarak “cesurluk” önceden belirlenmiş bir anlamdır. Buna karşılık, “aslan” lafzının “cimrilik” gibi, aslî anlamıyla hiçbir ilgisi bulunmayan bir anlamda kullanılması, vaz' merkezli dil anlayışıyla bağdaşmamaktadır. Nitekim -

⁶¹ Bu noktada, Teftâzânî'nin vaz' kavramını tahkikî ve te'vilî olmak üzere iki farklı seviyede ele aldığı söylenebilir. Dil ile ilgili eserlerinde, vaz'ın yalnızca hakikî anlamları belirleyen tahkikî boyutunu benimserken, fıkıh usulü eserlerinde ise mecaz ve kinaye gibi, anlamını karineyle ifade eden lafızların vaz'ını da içeren te'vilî vaz' anlayışını esas almaktadır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde, Teftâzânî'nin görüşleri arasında herhangi bir tearuz veya tenakuz olmadığı sonucuna varılabilir. İlgili değerlendirmenin detayı için bk. Yeşilyayla, *Dilin Vaz'ı ve İctihatlara Etkisi*, 59.

daha önce ifade edildiği üzere- İsâmüddîn, mecazî anlamların hakikî anlamlarla semantik bir ilişki (alaka) içerisinde olması gerektiğini özellikle vurgulamakta ve bu anlamların, hakikî anlamlardan bağımsızlaştırılamayacağını açıkça ifade etmektedir

Öte yandan İsâmüddîn’in mecazın vaz’iliğine ilişkin yaklaşımı, Teftâzânî’nin fıkıh usulü eserlerinde geliştirdiği ve mecazın nev’î vaz’ çerçevesinde vaz’ kapsamında değerlendirilebileceğini savunan görüşünden farklıdır. İsâmüddîn, mecazın vaz’ kapsamında değerlendirilebileceğini kabul etmekle birlikte, bu değerlendirmesini nev’î vaz’ anlayışına dayandırmaz. Mecazın, “her lafız ki asıl anlamına delâletini engelleyen bir karine sebebiyle başka bir anlama delâlet eder” şeklindeki külli bir kaide çerçevesinde nev’î vaz’ yoluyla vaz’ kapsamına dahil edilmesi, lafzın somut olarak hangi mecazî anlama tayin edildiğine dair açık bir bilgi sunmamakta; yalnızca delâletin keyfiyetini genel bir ilkeye bağlamayı ifade etmektedir. Oysa İsâmüddîn’in yaklaşımında, mecazın vaz’iliği meselesi ele alınırken nev’î vaz’ anlayışına doğrudan bir atıf yapılmaz; dolayısıyla onun bu konuya yaklaşımı, nev’î vaz’ eksenli açıklamalardan ayrılmaktadır.

Sonuç olarak, tespit edebildiğimiz kadarıyla, lafızların mecazî anlamlara delâletinde temelde iki yaklaşım bulunmaktadır. Bu yaklaşımlardan ilki, özellikle Sekkâkî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî’de görülen belâgatçı perspektiftir. Bu yaklaşıma göre, mecazlarda hiçbir surette vaz’ söz konusu değildir. İkinci yaklaşıma göre ise, lafızlar mecazî anlamlarına da vaz’ edilmiştir. Ancak bu vaz’ın mahiyeti ve nasıl gerçekleştiğine ilişkin iki farklı görüş öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, Teftâzânî’nin, kendisinden önceki usulcülerin açıklamalarını esas alarak geliştirdiği ve lafızların mecazî anlamlara, karineyle de olsa, vaz’ yoluyla delâlet ettiğini savunan nev’î vaz’ yaklaşımıdır. Diğer yaklaşım ise, lafızların mecazî anlamlarının da hakikatler gibi ilk elden tayin edildiğini, yani verili olduğunu ileri sürmektedir. Bu görüşün, usulcü yaklaşım içerisinde de dile getirildiği görülmektedir. Nitekim Lâmişî, vaz’ın mecazîliği ile ilgili görüşlere yer verdiği bölümde, mecazların da hakikatler gibi vaz’ edildiğini savunan yaklaşımların varlığını aktarmaktadır.⁶² İsâmüddîn el-İsferâyînî’nin görüşleri dikkate alındığında, onun bu ikinci yaklaşıma daha yakın olduğu anlaşılmaktadır.

⁶² Lâmişî, *Kitâbun fî usûlî’l-fıkh*, 43.

Zira o, mecazların vaz'îliği konusundaki düşüncelerinde nev'î vaz' dan hiç bahsetmemiştir. Nihai kertede, mecazın vaz'îliğine dair yaklaşımların arka planında, dilin tüm yönleriyle vaz' temeline oturtulması ve anlam alanında zannîliğin mümkün olduğunca asgarî seviyeye indirilmesi hedefinin zımnî olarak yer aldığı söylenebilir.

Kaynakça

- Alak, Musa. "Meşihat Müsteşarı Eğinli İbrahim Hakkı Efendi'nin Vaz' İlmine Dair Risalesinin Tahkik ve Tahlili". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 25 (2011), 29-76.
- Ali Kuşçu. *Unkûdü'z-zevâhir fi's-sarf*. thk. Ahmed Afifi. Kahire: Matbaatü Dâri'l-Kütübî'l-Mısriyye, 2001.
- Aydüz, Salim. "İsmet Mehmed Efendi ve Tedâhül-i Seneye Dair Risâlesi". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi* 15 (Mart 2009), 223-264.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *el-Hâşiye ale'l-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-Ulûm*. thk. Raşid A'radî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007.
- Çelik, Yüksel. *es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî'nin el-Misbâh fî Şerh el-Miftâh Adlı Eseri'nin Tahkik ve Tahlili (Edisyon Kritik)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Desûkî, Muhammed. *Hâşiyetü'd-Desûkî ala'l-vaz'îyye (Hafnâvi hâşiyesi ile birlikte)*. thk. Murî Hasan er-Raşîd. Midyat: Dâru Nuru's-Sabah, 1. Basım, 2012.
- Durmuş, İsmail. "İsferâyînî, İsmüddîn". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/516-517. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Eğinli Mehmed Rahmi Efendi. *el-Ucâletü'r-Rahmiyye fî Şerhi'r-Risâleti'l-Vaz'îyye Vaz' İlminin Temel Meseleleri*. thk. Muhammed Salih Sürücü. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2024.
- Îcî, Adudüddîn. *Şerhu Muhtasari'l-müntehâ (Teftâzânî ve Seyyid Şerîf Cürcânî hâşiyesi ile birlikte)*. thk. Muhammed Hasan İsmail. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 2004.
- İsferâyînî, İsmüddîn. *el-Atvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-ulum*. thk. Abdülhamid Hindâvî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2001.
- İsferâyînî, İsmüddîn. *Hâşiye-i İsmâ ala't-Tasavvurât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahimefendi, 544, 1-307.
- İsferâyînî, İsmüddîn. *İsmâ ale'l-Câmî (Molla Câmî Hâşiyesi)*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye, 1309.

- İsferâyînî, İsâmüddîn. *Şerhu'l-Ferîd*. thk. Nuri Yasin Hüseyin. Mekke: el-Mektebetü'l-Faysaliyye, 1. Basım, 1985.
- İsferâyînî, İsâmüddîn. *Şerhu'l-İsam ale'l-Kafiye*. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2020.
- İsferâyînî, İsâmüddîn. *Şerhu'r-Risâleti'l-vaz'ıyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Reşid Efendi, 1353, 1-54.
- İşleme, Akın. *Ebu'l-Kâsım Ali el-Leysî es-Semerkindî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik Ve Değerlendirmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Kaplangöz, Zahit. *Kemaleddin Mes'ud Şirvani'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyyesi ve mir Ebu'l-Beka b. Abdülbaki'nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme) -Tahkikli Metin Kısmı-*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahman el-. *Telhîsu'l-Miftâh*. Pakistan/Karaçi: Mektebetü'l-Büşra, İlk Baskı., 2010.
- Kethüdazâde Hacı Çelebi, Mehmet İsmet Efendi. *Hâşiye alâ Şerhi'l-Vaz'ıyye*. Çorum: Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi, Hasan Paşa Yazma, 4895, 25b-89a.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Fıkıh Usulünün Mahiyeti ve Gayesi*. Ankara: İSAM Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Kumbasar, H. Murat. "Taftâzânî(H.722-792/M.1322-1390)'nin Eserleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (30 Haziran 2006), 149-164.
- Lâmişî, Ebü's-Senâ Mahmûd b. Zeyd. *Kitâbun fî usûlü'l-fıkh*. thk. Abdülme'cîd et-Türkî. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.
- Mestçizâde, Abdullah Efendi. *İhtilafu's-Seyyid ve's-Sa'deddin*. İstanbul: Mektebü'l-Harbiyye es-Sultaniyye Matbaası, 1278.
- Özdemir, İbrahim. *İslam Düşüncesinde Dil ve Varlık: Vaz' İlminin Temel Meseleleri*. İstanbul : İz Yayıncılık, 2006.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/299-308. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Sekkâkî, Ebû Yakub es-. *Miftâhu'l-Ulûm*. thk. Naîm Zerzûr. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987.
- Sekkâkî, Ebû Yakub. *Miftâhu'l-ulûm: belâgat*. çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayıncılık, 1. Basım, 2017.

- Semerkandî, Ebû Bekr Alâüddîn Muhammed b. Ahmed es-. *Mîzânü'l-usûl fî netâicu'l-'ukûl*. thk. Muhammed Zeki Abdülberr. Katar: Matâbi'u'd-Devha'l-Hadîse, 1984.
- Sürücü, Muhammed Salih. "Dolaylamalı Anlatımların Ontolojik Zemini: Karîne ve Alâka". *İslami İlimler Dergisi* 41 (Kasım 2025), 351-378.
- Tarı, Nihat. *İsâmuddîn el-İsferâyînî ve el-Atvel Adlı Şerhinin Belâgat Açısından Değerlendirilmesi (Mukaddime ve Me'ânî Bölümleri)*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Mutavvel şerhu Telhîsi Miftâhi'l-ulûm*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 3. Basım, 2013.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *el-Mutavvel Şerhu telhisi miftahi'l-ulum (Belâgat ilimleri : Beyan-Bedî')*. çev. Zekeriya Çelik. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2020.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *et-Telvîh ilâ keşfi hakâiki't-Tenkîh*. thk. M. Adnân Dervîş. 2 Cilt. Beyrut: Şeriketü Dâri'l-Erkam b. Ebi'l-Erkam, 1998.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şehu's-Sa'd: Muhtasariü'l-meânî*. thk. Abdülhamid Muhammed Muhyiddin - Râdiyü's-Şimerî Salih. 4 Cilt. Kuveyt: Dârü'z-Zâhiriyye li'n-Neşri ve t-Tevzî, 2019.
- Teftâzânî, Sa'düddîn. *Şerhu Miftâhi'l-ulûm*. thk. Acâc Avde Berguşe. 3 Cilt. Dimaşk: Dârü't-Takva, 2021.
- Uğurlu, İsa. "18. Yüzyılda Şahsi Bir Kütüphanenin İnşası ve Dağılışı: Mehmed İsmet Efendi Kütüphanesi Örneği". *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic Review* 14/2 (Eylül 2024), 529-552.
- Yeşilyayla, Şeyma. *Dilin vaz'ı ve içtihatlarına etkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2024.
- Yeşilyayla, Şeyma. "Mecazın Vaz'iliği Problemi: Dil ve Fıkıh Usulü Açısından Bir İnceleme". *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 287-303.
- Yıldırım, Abdullah. "Vaz' İlmi". *İslâm Medeniyetinde Dil İlimleri: Tarih ve Problemler*. ed. İsmail Güler. 425-551. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Yıldırım, Abdullah. *Vaz İlmi ve Unkûdu'z-Zevâhir/Alî Kuşçu (İnceleme - Değerlendirme)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.